

UTILITATEA RĂSPUNDERII PENALE A PERSOANELOR JURIDICE

Xenofon ULIANOVSKI,
dr. hab. în drept,
conf. universitar, vicepreședinte
al Curții de Apel Chișinău

Mihai DOGARU,
judecător
la Judecătoria Târgu Jiu,
județul Gorj, România

Sumar

În urma unor analize a literaturii de specialitate și a legislației în vigoare, am constatat următoarele: o persoană juridică poate răspunde pentru infracțiunile comise, indiferent dacă a fost sau nu identificată persoana fizică care le-a săvârșit; întreprinderea trebuie liberată de răspundere atunci când conducerea acesteia nu poartă nicio vină și a luat toate măsurile necesare pentru prevenirea infracțiunii; dacă persoana juridică s-a angajat penal aceasta nu înseamnă că persoana fizică vinovată nu trebuie atrasă la răspundere penală; la determinarea și aplicarea sancțiunii trebuie să se țină cont de natura infracțiunii, gravitatea vinovăției, gradul de implicare a persoanei fizice și juridice etc.

Cuvinte-cheie: *societate comercială, persoană juridică, persoană fizică, infracțiune, răspundere penală.*

Summary

Usefulness of criminal liability of legal persons. As a result of analysis of literature and legislation, we have found the following: a legal person may be liable for the offences committed; a legal person may be liable for the offences committed, whether or not identified the individual who committed them; the undertaking shall be released from liability if its leadership does not bear any blame, and has taken all necessary measures for the prevention of the offence; if the legal person has committed a criminal that does not mean that an individual should not be drawn from the guilty criminal responsibility; in the determination and application of the sanction must take into account the nature of the offence, pregnancy guilt, the degree of involvement of natural and legal persons, etc.

Key-words: *Commercial society, judicial person, physical person, offence, criminal liability.*

Consacrarea răspunderii penale a persoanelor juridice își găsește legitimarea în necesități practice, impuse de realitățile contemporane ale vieții economico-sociale. Pornind de la constatarea admiterii în trecut a răspunderii penale a persoanelor juridice, uneori chiar în ciuda caracterului fictiv care

le era atribuit acestora, în doctrină s-au ridicat semne de întrebare privind rațiunea respingerii principiului răspunderii penale a persoanelor juridice în prezent, când necesitățile practice sunt imperioase ca niciodată, având în vedere puterea economică și potențialul pericol deosebit de ridicat pe care activitatea persoanelor juridice îl poate reprezenta pentru întreaga ordine de drept¹.

Criminalitatea legată de activitatea persoanelor juridice este, în prezent, o realitate incontestabilă, care cunoaște o diversitate de cauze și motivații.

Riscul pe care dezvoltarea tehnologică și implementarea noilor tehnologii în procesul de producție îl implică presupune cu necesitate consacrarea principiului răspunderii penale a persoanei juridice, deoarece trăim într-o societate care, pentru a-și asigura bunăstarea, își asumă o serie de riscuri, acestea nemaifiind o excepție, ci regulă a vieții cotidiene. Nu puține dintre riscurile asumate aduc în cele din urmă, atingere valorilor ocrotite de normele penale².

În activitatea societăților comerciale aceste riscuri sunt legate, în marea lor majoritate, de procesul de producție, în categoria dată intrând mai frecvent accidentele de muncă, și sunt legate, de asemenea, de rezultatele activității industriale, deoarece volumul mare de produse realizate și procesul complex al distribuției mărfurilor determină posibilitatea intervenției unui mare număr de factori de risc, avându-se în vedere de la momentul în care un bun este realizat și până când ajunge la consu-

¹ A. Gebara, *La responsabilité pénale des personnes morales en droit positif français*, p.27

² L. del Carmen Zúñiga Rodríguez, *Bases para un modelo de imputación de responsabilidad penal a las personas jurídicas*, p.78-79.

mator, această situație creând numeroase dificultăți cu privire la stabilirea răspunderii pentru produsele defectuoase. Pe de altă parte, în activitatea societăților comerciale există riscuri legate mai ales de deșeurile industriale rezultate din activitatea specifică (emisiile de fum, de gaze toxice, emanațiile de substanțe radioactive) și nu de puține ori aceste riscuri se materializează în săvârșirea unor infracțiuni privind protecția mediului sau chiar împotriva vieții și sănătății persoanelor³.

Într-o economie de piață orice persoană juridică cu scop lucrativ încearcă să obțină un profit cât mai mare într-un timp cât mai scurt. Această tendință este firească, ea reprezentând, până la urmă, însuși scopul pentru care a fost înființată persoana juridică, dar, uneori, obținerea unui profit mare, respectând legea, se dovedește a fi un proces de durată. În aceste condiții, nu de puține ori persoana juridică va încerca reducerea timpului necesar pentru realizarea scopului său, eludând legea prin evaziune fiscală, fraude comerciale etc.⁴.

Organizațiile criminale adoptă forme și structuri specifice industriei și comerțului, organizându-se ca persoane juridice și încercând astfel ca, în spatele unei aparențe de legalitate, să își desfășoare în siguranță și la o scară cât mai largă activitățile ilicite (trafic de bunuri și persoane, spălare de bani etc.).

Forma, dimensiunea și structura persoanei juridice alese ca paravan, precum și ponderea activității ilegale diferă în funcție de forța și obiectul de activitate al organizației criminale, dar desfășurarea activității prin folosirea unor persoane juridice este o constantă⁵.

Atunci când o persoană juridică se află în situația de bancrută accidentală, ea își va asuma riscul unor încălcări ale legii pentru a-și salva existența, săvârșind infracțiuni menite să o redreseze din punct de vedere financiar (înșelăciune, publicitate mincinoasă, fraude etc.)⁶, cazul fiind cunoscut în doctrină sub denumirea de „patologia eșecului”.

Uneori apartenența la o organizație are ca efect o scădere a temerii față de pedeapsa penală, efectul inhibitor al constrângerii penale care se manifestă la nivel individual diminuându-se atunci când autorul se consideră protejat de calitatea de membru

al unei persoane juridice. Pe de altă parte, în cadrul unei persoane juridice, dependența celui angajat de locul de muncă oferit de angajator poate să îl determine să adopte un comportament cerut de acesta și pe care nu l-ar fi avut, dacă nu s-ar fi aflat în situația respectivă⁷.

Pentru a găsi un răspuns eficient la creșterea criminalității entităților colective, legiuitorul nu are decât două opțiuni: sau încearcă să adapteze răspunderea penală a persoanelor fizice, pentru a face față acestei provocări, sau instituie o răspundere proprie a persoanelor juridice.

O parte a doctrinei consideră că soluția necesară și suficientă este răspunderea penală a persoanelor fizice, arătându-se că nu există nici măcar rațiuni de utilitate care să justifice schimbări în sistemul principiilor fundamentale ale dreptului penal, în sensul aplicării pedepselor persoanelor juridice. Ceea ce constituie un pericol pentru ordinea publică nu sunt persoanele juridice, indiferent de natura acestora, ci persoanele fizice care le conduc, le impun acțiunile și sunt responsabile de activitatea acestora. Persoanele juridice nu fac nimic prin ele însele, infracțiunile fiind întotdeauna comise de către persoanele fizice, care, în numele entității colective, decid, acționează și se folosesc de puterea economică dată de capitalul, numărul și acțiunile membrilor acestora. Prin urmare, rațiunile de utilitate sunt satisfăcute prin sancționarea persoanelor fizice, nefiind necesară instituirea unei răspunderi penale proprii persoanei juridice⁸.

Se arată în același sens că amenințarea sancțiunii individuale penale este mai eficientă decât o sancțiune aplicată persoanei juridice, iar această eficacitate poate fi sporită printr-o reglementare optimă a modului de constituire și funcționare a persoanelor juridice, precum și printr-o extindere a incriminării faptelor de neglijență sau imprudență⁹.

În realitate, efectul disuasiv al pedepsei penale individuale, departe de a-și spori eficiența, se estompează atunci când persoana fizică acționează în cadrul unei persoane juridice.

Deși încercarea de a rezolva noile probleme apărute pe baza răspunderii penale individuale ar fi, poate, soluția cea mai comodă, ea își manifestă în practică numeroasele neajunsuri și incapacitatea de a fundamenta o replică eficientă față de

³ L. del Carmen Zúñiga Rodríguez, Bases para un modelo de imputación de responsabilidad penal a las personas jurídicas, p. 80-81.

⁴ A se vedea K.E. Mohamed El Sayed, Le problème de la responsabilité pénale des personnes morales, p.395

⁵ L. del Carmen Zúñiga Rodríguez, Bases para un modelo de imputación de responsabilidad penal a las personas jurídicas, p.84.

⁶ K.E. Mohamed El Sayed, Le problème de la responsabilité pénale des personnes morales, p.398.

⁷ L. del Carmen Zúñiga Rodríguez, Bases para un modelo de imputación de responsabilidad penal a las personas jurídicas, p.84.

⁸ J.-A. Roux, La responsabilité pénale des personnes morales, p.244.

⁹ M. Ettinger, Responsabilité pénale des personnes morales,, p.282.

criminalitatea corporativă. În doctrină s-a arătat că „Răspunderea administratorilor nu mai este în măsură să facă față creșterii criminalității persoanelor juridice. Proba vinovăției lor este dificil de găsit în conglomeratul de decizii și omisiuni de a decide, de acțiuni exaltate sau somnolențe de rutină, de inovații imprudente sau conformism neglijent, iar în final această dificilă probă se dovedește inutilă, în fața insolabilității acestor persoane fizice”¹⁰.

Aprețim că, într-adevăr, imposibilitatea sancționării persoanei juridice nu implică în mod automat sancționarea persoanelor fizice care dețin calitatea de organe sau reprezentanți ai persoanei juridice, fiind necesar a se proba întrunirea elementelor constitutive ale infracțiunii în cazul persoanelor date¹¹. Identificarea persoanei fizice responsabile și proba vinovăției acesteia este cu atât mai dificilă cu cât structura organizatorică a persoanei juridice este mai complexă. Având în vedere contextul vieții economice actuale sunt evidente diferențele care există în ceea ce privește determinarea răspunderii penale între o societate comercială unipersonală (S.R.L. cu asociat unic) și o societate transnațională ce deține filiale în diferite țări, care coordonează diversele niveluri de producție, distribuție și desfacere și controlează serviciile aferente acestor procese.

Diviziunea muncii care caracterizează producția industrială modernă presupune distribuția de roluri, funcții, drepturi și obligații, coordonate în cadrul unui sistem organizațional, sistem în care dificultatea atribuirii unor răspunderi penale individuale este rezultatul mai multor cauze și condiții¹². Este caracteristic oricărei structuri complexe crearea unor centre decizionale la nivele inferioare, dotate cu o anumită autonomie funcțională privind sectorul de activitate dat în competență. Activitatea funcțională a acestor centre implică, nu de puține ori delegarea unor prerogative decizionale, atrăgând, în mod normal, angajarea răspunderii penale în sarcina unor membri de la baza ierarhiei. În re-

alitate, în mod frecvent acțiunile acestora au fost comise cu girul conducerii superioare, ceea ce este aproape imposibil de demonstrat.

În același timp, pentru ca activitatea întreprinderii să răspundă exigențelor de celeritate funcțională, se impune ca această activitate să fie desfășurată pe baza *principiului încrederii*, acesta presupunând că fiecare persoană își îndeplinește atribuțiile specifice postului său, fără a verifica activitatea celor din eșalonul anterior. Acest principiu este necesar pentru fluidizarea circuitului economic și are ca efect creșterea dificultății identificării unei persoane fizice ca autor al infracțiunii, cât și o limitare semnificativă a vigilenței unui angajat în raport cu acțiunile terților¹³.

O caracteristică definitorie a marilor corporații contemporane este fragmentarea procesului decizional în raport cu diversele centre decizionale, procesul formării voinței persoanei juridice fiind din ce în ce mai complex, comiterea unei infracțiuni fiind rezultatul interacțiunii unei pluralități de acte parțiale sau fragmentate ale diferiților subiecți, unele din ele fiind comise cu intenție, altele din culpă, unele prin acțiune, iar altele prin inacțiune.

O altă trăsătură definitorie a persoanelor juridice contemporane o constituie existența unor organe colegiale de conducere. Chiar dacă este identificat în mod cert organul de la care emană decizia care a stat la baza săvârșirii infracțiunii, problema identificării unui autor persoană fizică nu este rezolvată. Se pune întrebarea cine vor fi autorii infracțiunii, o parte din doctrină indicându-i pe cei care au votat în favoarea deciziei în cauză, dar rămâne problema situației celor care s-au abținut și care, prin votul lor, ar fi putut împiedica adoptarea hotărârii. Rămâne și situația celor care au lipsit de la reuniunea organului colegial și se pune întrebarea cine va răspunde dacă votul a fost secret și nu se poate stabili poziția fiecărui participant. Nu trebuie să pierdem din vedere nici faptul că, chiar în cazul unui vot deschis, de cele mai multe ori procesul verbal al organului colegial consemnează doar rezultatul votului, nu și modul în care a votat fiecare participant¹⁴.

Autorii care contestă utilitatea răspunderii penale a persoanelor juridice sunt de părere că existența unor situații în care autorul infracțiunii nu este identificat nu poate constitui un argument în favoarea

¹⁰ P.Pignarre, *La répression pénale des atteintes à l'environnement causées par les entreprises*, teză, Nice, 1996, p.84.

¹¹ R. Legros, *L'élément moral dans les infractions*, Paris-Liège, 1952, p.44; F. Deruyck, *Pour quand la responsabilité pénale des personnes morales en droit pénal belge?*, p.701.

¹² Fr. Van de Remoortere, *La question de la responsabilité pénale des personnes morales en droit de l'environnement*, în „Revue de droit pénal et de criminologie” nr.4/1991, p.317; G. Dannecker, *Reflexiones sobre la responsabilidad penal de las personas jurídicas*, p.41; Chr.Hennau, G. Schamps, J. Verhaegen, *Indispensable responsabilité de l'entreprise, inacceptable culpabilité collective - A propos de l'avant projet de loi belge relative à la responsabilité pénale des personnes morales*, p.565; J. d'Haenens, *Sanctions pénales et personnes morales*, p.739.

¹³ L. del Carmen Zúñiga Rodríguez, *Bases para un modelo de imputación de responsabilidad penal a las personas jurídicas*, p.164-168.

¹⁴ În același sens, R.Roth, *Responsabilité pénale de l'entreprise: modèles de réflexion*, p.350-351.

acestei răspunderi, deoarece asemenea cazuri există și în condițiile răspunderii penale individuale¹⁵.

În opinia noastră, cele două situații nu sunt comparabile. Există și vor exista întotdeauna infracțiuni comise de către persoanele fizice care vor rămâne neidentificate, după cum și în cadrul unui sistem care consacră răspunderea penală a persoanelor juridice vor exista și infracțiuni săvârșite de către o persoană juridică neidentificată. Totuși, cauzele care conduc la această situație sunt fundamental diferite. În mod obișnuit, neidentificarea autorului unei infracțiuni constituie o situație de excepție apărută din cauza unor împrejurări legate de comiterea infracțiunii sau a unor disfuncționalități legate de activitatea organelor judiciare. Pe de altă parte, neidentificarea persoanei fizice care a săvârșit infracțiunea în cadrul unei persoane juridice este legată în mod obiectiv de structura procesului decizional sau execuțional, fiind direct proporțională cu complexitatea acestui proces, constituind regula, și nu excepția, în cazul marilor companii¹⁶.

Trebuie avut în vedere și faptul că, uneori, adevăratul centru de decizie se află în spatele persoanei juridice, organele acesteia nefăcând altceva decât să adopte în mod formal, niște hotărâri care nu le aparțin în realitate. Sunt frecvente și situații în care consiliile de administrație sunt compuse din reprezentanți ai altor persoane juridice care sunt ținuti să execute dispozițiile date de acestea, astfel încât, nu de puține ori, adevăratele centre de decizie se află în străinătate¹⁷.

Toate aceste considerente relevă deficiențele și limitele răspunderii penale individuale în fața criminalității corporative. Este un model de răspundere care conduce în fapt la o exonerare de răspundere a entităților colective, pornind de la premisa că persoanele juridice acționează întotdeauna prin intermediul persoanelor fizice și face ca răspunderea penală să cadă fie la baza piramidei societare (răspunderea reprezentanților), fie la vârful acesteia (răspunderea directorilor sau administratorilor)¹⁸. În realitate, procesul decizional societar are o structură complexă în care intervin numeroase manifestări

de voință, din interiorul și chiar din afara societății, astfel încât se creează toate premisele unei impunități generale. Persoana juridică nu va răspunde penal pentru că legea nu consacră o astfel de răspundere, iar în cazul persoanelor fizice aflate la baza sau în vârful ierarhiei va fi foarte dificilă proba întrunirii elementelor constitutive ale infracțiunii.

Este o situație care nu face decât să încurajeze creșterea criminalității corporative, persoanele juridice fiind incitate de această impunitate la obținerea de beneficii prin încălcarea legii¹⁹.

Chiar dacă, până la urmă, una sau mai multe persoane fizice din cadrul persoanei juridice sunt condamnate penal, faptul nu constituie o descurajare pentru persoana juridică, fiind mai puțin costisitoare angajarea unui nou „director adjunct responsabil cu intratul la închisoare”, decât renunțarea la activitatea ilicită desfășurată²⁰. Este elocvent în acest caz situația unor directori de publicații, a căror meserie constă în suportarea condamnărilor în locul unei societăți de editură specializată în „arta” calomniei și șantajului²¹.

În doctrină s-a susținut că plusul de eficacitate pe care l-ar aduce instituirea răspunderii penale a persoanelor juridice nu este decât o iluzie. S-a arătat în acest sens că, pe de o parte, autoritățile vor prefera întotdeauna soluția mai comodă a sancționării persoanei juridice, în loc să procedeze la investigații complicate în vederea identificării persoanei fizice, iar pe de altă parte - că această răspundere creează pericolul unei impunități generale, persoanele fizice ascunzându-se în spatele persoanei juridice pentru ca, ulterior, atunci când apare riscul unei condamnări penale a acesteia, să procedeze la dizolvarea ei²².

Nu împărtășim scepticismul autorului mai sus citat, considerând că inconveniente menționate pot fi cu ușurință evitate printr-o reglementare corespunzătoare a răspunderii penale a persoanei juridice. Astfel, de regulă, legiuitorul prevede cumulul răspunderii penale a persoanei fizice cu răspunderea penală a persoanei juridice, astfel încât nu se pune problema renunțării la identificarea persoanei fizice și sancționării doar a persoanei juridice. Se

¹⁵ M. Ettinger, Responsabilité pénale des personnes morales, p.282.

¹⁶ În doctrină s-a arătat că în S.U.A. doar 2/3 din procesele soldate cu condamnarea unei persoane juridice se finalizează și cu o condamnare a unor persoane fizice, ceea ce înseamnă că în 1/3 din cazuri fie persoana fizică nu este identificată, fie nu se poate dovedi vinovăția acesteia. A se vedea: C.M.V. Clarkson, *Corporate Culpability*, în „Web Journal of Current Legal Issues”, 1998, § 3.

¹⁷ Fr. Van de Remoortere, La question de la responsabilité pénale des personnes morales en droit de l'environnement, p.318.

¹⁸ L. del Carmen Zúñiga Rodríguez, Bases para un modelo de imputación de responsabilidad penal a las personas jurídicas, p.189.

¹⁹ În același sens, K.E. Mohamed El Sayed, Le problème de la responsabilité pénale des personnes morales, p.395; S. Bacigalupo, La responsabilidad penal de las personas jurídicas, p.232.

²⁰ C.M.V. Clarkson, *Corporate Culpability*, § 3; R.Roth, Responsabilité pénale de l'entreprise: modèles de réflexion, p.352; în același sens, Tr. Pop, Drept penal comparat, partea generală, p.273.

²¹ P. Faivre, La responsabilité pénale des personnes morales, p.566.

²² J. Messine, Propos provisoires sur un texte curieux: la loi du 4 mai 1999 instituant la responsabilité pénale des personnes morales în „Revue de droit pénal et de criminologie”, 1999, p.639.

poate de prevăzut, în mod suplimentar, că, atunci când dizolvarea persoanei juridice s-a făcut pentru sustragerea de la aplicarea sau executarea pedepsei, această pedeapsă sau măsură specială (amenda sau confiscarea) se vor executa asupra activului patrimonial rezultat în urma dizolvării.

Așa cum s-a arătat în doctrină²³, existența răspunderii penale a persoanelor juridice ar realiza un plus de justiție. În cazul unei infracțiuni săvârșite de către o persoană fizică care a acționat pe baza unei dispoziții date de persoana juridică – spre exemplu, directorul general care pune în executare o dispoziție adoptată de adunarea generală prin vot secret - instanța va manifesta firesc tendința de a diminua pedeapsa aplicată persoanei fizice, conștientă fiind de faptul că autorul mediat al infracțiunii este persoana juridică. Se ajunge astfel la situația în care aceeași faptă este sancționată mai sever atunci când e săvârșită de către un individ oarecare, decât atunci când aceeași faptă e săvârșită de către un reprezentant al persoanei juridice, în ciuda pericolului mai ridicat al criminalității corporative. În același timp, pedeapsa aplicată, chiar diminuată, apare ca prea severă pentru persoana fizică, aceasta având sentimentul – îndreptățit, de altfel - că este singura care suportă consecințele unei fapte la care și alții au o contribuție cel puțin egală, dacă nu chiar superioară²⁴.

Dacă legea penală prevede doar pedepsirea persoanelor fizice, limitele legale ale sancțiunilor pecuniare sunt stabilite în raport cu nivelul resurselor acestora. Astfel, o amendă aplicată persoanei fizice, eventual diminuată din considerentele expuse anterior, se poate dovedi uneori excesivă pentru ea, dar reprezintă întotdeauna o sumă derizorie pentru corporația din care face parte acea persoană fizică. Persoana juridică va plăti, cel mai probabil, amenda aplicată persoanei fizice, indiferent dacă legea prevede sau nu această posibilitate, fără ca suma achitată să fie de natură să o descurajeze de la continuarea activității infracționale. În plus, nici persoana fizică nu are prea mult de pierdut în urma condamnării, atâta vreme cât persoana juridică este gata oricând să plătească amenda în locul ei.

Astfel, opinia publică rămâne cu sentimentul imposibilității titularului acțiunii penale, respectiv -

statului, de a acționa împotriva persoanei juridice, care poate să-și continue nestingherită activitatea cu un alt director. Prezintă oare vreo importanță pentru opinia publică condamnarea penală a directorului unei întreprinderi, atât timp cât aceasta continuă emisia sau deversarea de substanțe poluante, ori nu ia măsuri pentru asigurarea protecției muncii, iar accidente de muncă se produc în același ritm²⁵.

De asemenea, lupta împotriva recidivismului întâmpină obstacole serioase în cadrul unui sistem de drept care nu consacră răspunderea penală a persoanelor juridice. Apreciem că nu se poate reține o recidivă în sarcina persoanei juridice și nu este posibilă nici agravarea răspunderii penale a persoanei fizice pe motiv că și-a desfășurat activitatea în cadrul unei întreprinderi ale cărei organe de conducere, compuse din alte persoane, au mai fost anterior condamnate pentru fapte similare. Astfel, deși activitatea infracțională a persoanei juridice are caracter de continuitate, lipsește orice posibilitate de valorificare, în plan sancționator, a acestei împrejurări²⁶.

Un alt argument care pledează în sprijinul utilității răspunderii penale a persoanei juridice este dat de reglementările complexe și de caracterul tehnic al activităților persoanelor juridice, care necesită existența unor proceduri distincte pentru cercetarea infracțiunilor săvârșite în cursul acestor activități, proceduri care presupun existența unor jurisdicții specializate. Acest deziderat poate fi concretizat doar dacă legislația permite angajarea răspunderii penale a persoanelor juridice și specializarea unor magistrați în acest domeniu²⁷.

Considerăm că răspunderea penală a persoanelor juridice apare ca o contrapondere necesară libertății corporative și drepturilor din ce în ce mai largi recunoscute astăzi entităților colective.

În consecință, apreciem că, în prezent, nu mai poate fi pusă la îndoială utilitatea instituției răspunderii penale a persoanelor juridice și capacitatea acesteia de a constitui un instrument eficient în lupta împotriva criminalității corporative contemporane.

²³ N. Gunsburg, R. Mommaert, *La responsabilité pénale des personnes morales privées*, p.229; G. Richier, *De la responsabilité pénale des personnes morales*, p. 131.

²⁴ R. Roth, *Responsabilité pénale de l'entreprise: modèles de réflexion*, p.351. În același sens, cu referire la activitatea persoanelor juridice de drept administrativ, a se vedea B. Ferrier, *Une grave lacune de notre démocratie: l'irresponsabilité pénale des personnes administratives*, p.406-407.

²⁵ În același sens, P.Pignarre, *La répression pénale des atteintes à l'environnement causées par les entreprises*, p.85.

²⁶ R. Roth, *Responsabilité pénale de l'entreprise: modèles de réflexion*, p.352.

²⁷ K.E. Mohamed El Sayed, *Le problème de la responsabilité pénale des personnes morales*, p.396.